

PEDRO JESÚS TERUEL
*Universitat de València*¹

Kant segons la llengua de Vives, tres-cents anys després

Kant According to the Language of Vives, Three Hundred Years Later

Rebut: 1/3/25. Acceptat: 14/3/25

Resum: L'any 2024 s'acompliren tres-cents del naixement d'Immanuel Kant. Arran d'això tingueren lloc esdeveniments i publicacions de tota mena. N'escollim tres que testimonien la creixent vitalitat dels estudis kantians en llengua catalana: la traducció de la *Crítica de la raó pura*, duta a terme per Miquel Montserrat; el col·lectiu *L'esfinx de la Modernitat*, editat per Àlex Mumbrú i José María Sánchez de León en homenatge a Salvi Turró; i la traducció de *Resposta a la pregunta: Què és la Il·lustració*, per Ramon Alcoberro. Constitueixen una pàgina assenyalada en la història de les edicions filosòfiques en la llengua de Lluís Vives.

Abstract: The year 2024 marks the 300th anniversary of the birth of Immanuel Kant. As a result, events and publications of all kinds took place. We have chosen three works that testify to the growing vitality of Kant studies in Catalan: the translation of the *Critique of Pure Reason* by Miquel Montserrat; the collective *The Sphinx of Modernity*, edited by Àlex Mumbrú and José María Sánchez de León in homage to Salvi Turró; and the translation of *An Answer to the Question: What is Enlightenment?* by Ramon Alcoberro. They represent a milestone in the history of philosophical editions in the language of Lluís Vives.

Paraules clau: Immanuel Kant, *Crítica de la raó pura*, Il·lustració, filosofia en català.

Keywords: Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, Enlightenment, Philosophy in Catalan.

¹ Contacte: pedro.teruel@uv.es. Quan no hi ve indicat altrament, les traduccions són pròpies.

A LA SEU HISTÒRICA DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA hi ha un claustre presidit per una estàtua en bronze. Es tracta de la figura sòbria i elegant de Lluís Vives. El gran humanista del Renaixement, nascut a València el 1492, hi estudià a la Universitat i transcorregué gran part de la seva vida a ciutats a les quals professà: Lovaina, Oxford, Londres o Brussel·les, on estava establerta la cort de l'emperador espanyol Carles I. Fou un cosmopolita. Doncs bé: l'historiador Marcelino Menéndez Pelayo considera que Vives i Immanuel Kant es troben en forta relació de parentesc d'idees. Més encara: segons Menéndez Pelayo, el valencià hauria sigut precursor de Kant.

A la seva obra *De explanatione cuiusque essentiae* (1531), Vives desenvolupa la tesi segons la qual el coneixement depèn d'una forma que el subjecte aplica a la matèria de la sensació. Aquesta forma és produïda per l'ànim (*animus*): "La mesura no pertany a la cosa, sinó a l'ànim que mesura" (VIVES 1782, II, 1.065a). En Vives es troba una distinció que recorda la realitzada per Kant entre fenomen i noumen; en la seva terminologia, *sensile* i *sensatum*. També recorda a Kant el mode en què Vives s'acosta als objectes de la metafísica: no des de la raó teòrica sinó des de la raó pràctica. Tot plegat, Menéndez Pelayo considera que l'humanista valencià és qui sembla les llavors del criticisme: Vives seria, en les seves paraules, "un kantià en profecia" (MENÉNDEZ 1892, 166). Cal dir que ja en època de Kant es posà en relleu eixe vincle. Fou Johann Christian Gottlieb Schaumann a fer-ho en la seva dissertació per a la *licentia legendi* a Halle (SCHAUMANN 1792; trad. en BONILLA 1929).

El 2024 hem celebrat tres-cents anys del naixement d'Immanuel Kant. Fins al segle xx, i en concomitància amb els desenvolupaments del *Kultur-kampf* que deixaren el pensament kantià al marge dels corrents intel·lectuals en l'Espanya del segle xix, el lloc ocupat pel filòsof de Königsberg als debats filosòfics fou gairebé inapreciable. Així ho assenyala, no sense certa displicència, Wincenty Lutosławsky en crònica publicada al primer número de *Kant-Studien* (LUTOSŁAWSKY 1897). Arran d'una recerca més acurada, Juan Miguel Palacios ha pogut resseguir el fil de la presència de Kant a Espanya entre les primeres notícies, ja en vida del filòsof, i l'obra de Menéndez Pelayo, tot trobant-hi cridaners exemples com la teoria matemàtica del cordovès José María Rey y Heredia (PALACIOS 2003). El desembre del 2024, la revista *Hitos. Anuario de historia de la filosofía española* ha publicat un número monogràfic on s'aprofundeix diversos aspectes d'eixe itinerari vuitcentista. En llengua catalana, en aquest període només hi hagué un acadèmic que pugui ser considerat kantià: Francesc Xavier Llorens i Barba, actiu a la Universitat de Barcelona entre els anys 1846 i 1872. Nogensmenys, els seus plantejaments —fortament mitjançats per l'escola escocesa i la filosofia del sentit comú— només quedaren reflectits a l'ensenyament oral (FIORASO 2012, 91-102; ANGLÈS 2009; BILBENY 1990).

És a partir de la recepció en pensadors com ara Miguel de Unamuno i José Ortega y Gasset, d'una banda, i dels impulsos renovadors al voltant de la Institución Libre de Enseñanza, d'altra, que el debat al voltant de Kant agafa embranzida ja el segle xx. Tanmateix, la seva recepció es vehicula sobretot en llengua castellana. D'aquell breu reviscolament en queda en català només el testimoni d'una traducció, *La pau perpètua*, que Eduard Serra publicà l'any 1932 —vint-i-set anys després de la primera traducció de Kant al castellà, també de *Zum ewigen Frieden*— i que romandria per cinquanta anys l'única fins a l'edició dels *Prolegòmens*, el 1982, a cura de Gerard Vilar i Pere-Lluís Font (CLUSA 2020, 222). Seria en paral·lel a la transició a la democràcia que la tasca de traduir a Kant esdevindria objectiu programàtic. Aquest vindria dut endavant gràcies al compromís dels serveis de publicacions d'Universitats com ara les de València i Barcelona i a entitats com l'editorial Laia, després absorbida per Edicions 62, que hi ocupa un lloc crucial. Aquesta empresa col·lectiva vindria recolzada per la tasca acadèmica de professors, com ara Fernando Montero i Ramon Valls, que encapçalaren una nova i fructífera generació d'estudiosos i estudioses com ara Adela Cortina i Mercedes Torrejano. Es tracta d'un vessant d'una història més ampla, la crònica de la qual fou exposada l'abril del *Kant-Jahr* per Salvi Turró a València (TURRÓ 2024).

Tres-cents anys després del naixement de Kant, el seu aniversari va esponsorar tot un reguitzell d'activitats al planeta i, en particular, a Europa i Amèrica (TERUEL 2025). Un dels seus pols es trobà a l'espai geogràfic on es parla la llengua de Vives. A ciutats com ara València, Barcelona, Girona o Alacant es dugueren endavant conferències i exposicions al voltant del filòsof de Königsberg. A tall d'exemple es pot esmentar l'exposició “Kant, després de Kant”, creada per alumnat del Grau en Filosofia de la UAB amb la coordinació d'Àlex Mumbrú i oberta del maig al juny (MUMBRÚ 2024). Les celebracions trobaren un dels seus moments culminants a nivell mundial al congrés internacional “Kant, llavors i ara”, celebrat del 14 al 18 d'octubre a la Facultat de Filosofia i Ciències de l'educació de la Universitat de València. Les principals capçaleres varen fer-se ressò del *Kant-Jahr* amb nombrosos reportatges i articles d'opinió (a tall d'exemple, MAS DE XAXÀS 2024; MONTANER 2024; NOPCA 2024; RUIZ 2024A, 2024B).

En aquest context ha tingut lloc la publicació de diverses obres rellevants centrades en Kant i la seva herència filosòfica. Algunes d'elles s'han adreçat al públic en castellà, com l'aclamada introducció a Kant enllestida per Norbert Bilbeny (2024). Autors com ara Villanueva han optat per la llengua catalana (VILLANUEVA 2024). Oferir-ne ací una perspectiva exhauridora va més enllà de les possibilitats d'un escrit com el present. Voldria doncs centrar-me en tres obres particularment significatives per llur aportació a la recepció de Kant en la

llengua que, junt amb el castellà, es parla a València, Catalunya, les Illes Balears i Andorra.

La més rellevant ha cobert un buit central en la recepció kantiana: es tracta de la traducció de la *Kritik der reinen Vernunft*. Duta endavant per Miquel Montserrat, autor de la traducció i les notes, i revisada per Salvi Turró, la presentació del qual encapçala el volum, va aparèixer a la Sèrie Magna de la col·lecció filosòfica publicada per la Universitat de Barcelona i dirigida per Josep Monserrat, qui ha col·laborat estretament en els treballs editorials. Tal i com assenyala Turró a la sucosa introducció a l'obra (KANT 2024A, 23),

publicar la primera traducció catalana de la *Crítica de la raó pura* no sols significa posar fi a una greu mancança en una llengua de cultura, ni és només una contribució acadèmica a la fixació del vocabulari filosòfic català en un dels textos més cabdals de la tradició; també és, i potser més essencialment encara, una aportació a la república de les lletres i als interessos universals de la raó humana, dels quals cap nació pot sentir-se al marge.

Una empresa tal no havia de resultar senzilla; els successius ajornaments en la publicació en donaren bona prova. El resultat és una versió magnífica, molt acurada en els detalls tècnics. L'aparell crític compta amb asteriscs per a reproduir les notes de Kant, lletres sobre assumptes editorials i números que remetent a comentaris en apèndix. Prou enginyós ha sigut l'expedient per a distingir els mots que tradueixen la versió llatina d'una parella de conceptes: així, quan en l'original es parla de *Realität* i no de *Wirklichkeit*, o d'*Objekt* i no de *Gegenstand*, la traducció reporta el terme 'realitat' o bé 'objecte' entre angles superiors que el remarquen. Es fa servir el mateix sistema per a distingir altres expressions potencialment ambigües; així, quan 'cosa' tradueix *Sache* i no *Ding*.

El traductor ha optat per un estil el més literal possible dins d'allò permès pels necessaris desplaçaments arran de les diferents estructures sintàctiques i matisos semàntics d'ambdues llengües. El resultat és una traducció sòbria, clàssica en les seves formes, que en no pocs aspectes s'assembla al tarannà de la versió castellana de la primera *Crítica* duta a terme per Mario Caimi. Com no podia ser d'altre mode, algunes de les opcions de Montserrat es mouen en la sorra movedissa d'interpretacions que remetent a comprensions globals del sistema kantià; és el cas, per exemple, de la traducció de *Gemüt* —l'*animus* de Vives— per 'ment', que s'acosta a les versions castellanes de Caimi i Pedro Ribas (aquesta, en la seva edició revisada, on substitueix la seva opció primerenca 'psiquisme') i que es distancia de la traducció de Manuel García Morente per 'ànim' i de l'opció d'altres autors (cf. MUMBRÚ 2013;

TERUEL 2013). Ço fa part de les divergències hermenèutiques que engresquen el debat al voltant d'una obra sempre viva, la presència de la qual reviscola en cada generació.

El volum es tanca amb un índex de matèries. L'edició, en tapa dura, traspuia seriositat i cura. Al meu parer, es troba a faltar que s'hagués dut endavant en format bilingüe, amb el text alemany a front. Es tracta però d'un desig que, a la vista de la forma i el contingut excel·lents, ben bé pot quedar com a desideràtum per al futur.

Aquesta primera traducció de la *Crítica de la raó pura* a la llengua que es parla a València, Catalunya, Balears i Andorra ha sigut donada a conèixer en diversos fòrums a partir de la seva presentació de gala, el 5 d'abril, a la Universitat de Barcelona. Tobies Grimaltos se'n va fer ressò a *La veu dels llibres* (GRIMALTOS 2024). El 2025 és prevista la publicació de sengles ressenyes en *Kant-Studien*, a cura d'Àlex Mumbrú i Josep Clusa, i en *Revista de Estudios Kantianos*, a càrrec del sotasignat. Entre els fòrums presencials es trobaren unes jornades internacionals sobre les traduccions de la primera *Crítica* dutes a terme el 24 i 25 d'abril pel grup de recerca "Kant-València". Va ser Salvi Turró qui hi presentà l'obra. Menys d'un any després, i arran de la jubilació de Turró, un nodrit grup d'autors i autores li ha retut homenatge en un volum col·lectiu al qual voldria referir-me ara.

L'esfinx de la Modernitat està concebut a tall d'homenatge a una de les persones centrals en la recepció de Kant en català, en particular, i en els estudis al voltant de la primera Modernitat i de la filosofia clàssica alemanya, en general. Editat per Àlex Mumbrú i José María Sánchez de León, el volum ha aparegut a la col·lecció "Filosofia" del Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona. Els ja esmentats Àlex Mumbrú i Miquel Montserrat, així com Francesc Forn, Fernando Martínez i Mònica Carbó, escriuen al voltant de tòpics kantians i també de les projeccions d'aquests en interlocució amb autors com ara Hölderlin, Hegel o Schopenhauer. El volum compta també amb capítols de Ramon Coletes, Abel Cutillas, Rubèn Guilanyà, Marta Nebot, Michele Cardani, Javier Pamparacuatro i el mateix José María Sánchez de León, centrats en altres autors de la filosofia clàssica alemanya o en pensadors com ara Spinoza.

La metàfora de l'esfinx no té deixalla. S'hi apleguen l'enigma esgarrifós que ens ha transmès la tradició literària —recordem l'Èdip sofocleà— amb la materialitat fracturada, solcada per esquerdes, de les reproduccions que en coneixem. Tot fent referència al mode en què Turró l'ha feta servir per a aixopugar els trets de la Modernitat, els editors del volum en fan cinc cèntims al pròleg (MUMBRÚ i SÁNCHEZ DE LEÓN 2025, 9):

[P]resentar la Modernitat en aquests termes equival a qualificar-la de misteri ir-resoluble, d'enigma que mai no podrà ser esclarit del tot. A més, l'al·lusió a les fissures de l'esfinx suggereix la impossibilitat de formar-se una noció homogènia i unitària del fenomen modern. A aquestes significacions podríem afegir-hi una tercera, suggerida pel mite d'Èdip i l'esfinx de Tebes: el misteri de l'època moderna constitueix en el fons l'enigma de la nostra pròpia contemporaneïtat entesa com a continuació —i àdhuc realització— de la Modernitat. Entendre'ns a nosaltres mateixos passa així indefectiblement per dilucidar el nostre vincle amb allò modern.

Què vulgui dir la noció de Modernitat enllaça orgànicament amb un dels seus corrents constitutius, interlocutor de les branques que, en polèmica menys o més oberta amb ell, se n'han nodrit i han cercat de superar-lo o de mostrar-ne els vessants problemàtics o foscos: la Il·lustració. A esclarir què vulgui dir aquesta com a moviment filosòfic, sociocultural i polític, s'adreça un escrit amb què Kant intervingué en la polèmica encetada per Johann Friedrich Zöllner a la *Berlinische Monatsschrift*. Aquest escrit hi vingué publicat a finals del 1784 amb el títol *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* Justament Salvi Turró en publicà una traducció, en el marc de d'una antologia de textos kantians sobre història i política (TURRÓ 2002).

L'octubre del 2024 se n'ha publicat, en segona edició, la traducció de Ramon Alcoberro: *Resposta a la pregunta: Què és la Il·lustració*. Ha aparegut a la col·lecció “Philosophoumena” de l'editorial Enoanda. Autor de la versió, les notes i els apèndixs, Alcoberro és conegut de decennis ençà pel seu treball com a escriptor filosòfic, pels seus materials docents a l'abast en línia i per la divulgació filosòfica que ha dut endavant a revistes com ara *El Temps*. Aquest volum conté un compendi de materials per al treball: a banda de la traducció —amb l'útil referència a les pàgines de l'edició canònica de l'Acadèmia prussiana de Ciències [hui Acadèmia de les Ciències de Berlín-Brandenburg]—, inclou una introducció, una guia per a la lectura i un glossari de termes. S'hi afegeix un valuós epíleg (KANT 2024B, 77-82). Amb el títol “Sobre aquesta edició”, s'hi exposa l'aparador, encara minso, de les edicions de Kant en català en què se situa la present traducció.

És al pròleg que pertanyen les següents reflexions d'Alcoberro (2024, 3):

[C]al fer esment d'un problema de traducció. Quan es parla d'Il·lustració no es tradueix correctament la paraula *Aufklärung*, que en alemany designa un procés. És més aviat un “anar cap a les Llums”, un “voler fer clara” la raó. De cap manera es pot, doncs, reduir la Il·lustració a un “isme” més, o a una ideologia, perquè les Llums no prometen un futur sense conflictes. Segurament, mai realitzarem del tot el triomf de la racionalitat, però inevitablement la modernitat exigeix que es faci la llum a través de l'ús públic de la raó.

Voldria tornar de seguida sobre aquest assumpte, a tall d'anella amb la comprensió de la nostra contemporaneïtat, per a cloure el present article.

* * *

L'escrit sobre la *Aufklärung* fou signat el 30 de setembre del 1784, el mateix any en què a València es publicaven les obres completes de Vives. És gairebé al final que Kant es pregunta fins a quin punt podem considerar-nos il·lustrats (KANT 1784/1923, 40):

Si hom doncs pregunta: Vivim ara en una època il·lustrada?, aleshores la resposta és: No, però sí en una època d'Il·lustració. Tal i com estan les coses, encara manca molt per a que els éssers humans, presos en el seu conjunt, estiguin ja en condicions de servir-se de llur propi enteniment en assumptes de religió sense la guia d'un altre, de manera segura i correcta, o almenys vinguin posats en situació de fer-ho. Tanmateix, tenim indicis evidents que, tot i això, se'ls obri el camp per a treballar-hi en aquesta direcció i que els obstacles per a la Il·lustració general, o per a l'eixida de l'estat de tutela del qual ells mateixos són responsables, decreixin miqueta a miqueta.

D'aleshores ençà, d'aigua n'ha passat molta sota els ponts. A hores d'ara són molts i poderosos els corrents que malden per revertir l'herència de la modernitat, o per escollir-ne els vessants autoritaris i centrífugs. Un grapat d'indicis denoten la contestació dels ideals expressats per Kant: des de la regressió política explícita —de la qual les tendències totalitàries d'élits polítiques amb recolzament popular representades per líders com ara Vladímir Putin, Benjamin Netanjahu o Donald Trump constitueixen esglaiadors exemples— fins a la degradació de l'espai digital que hauria d'haver servit justament a l'expansió del *sapere aude*, accentuada a xarxes socials com ara X i palesa en l'expansió d'ideologies fonamentalistes, xenòfobes o terraplanistes. Encara una volta importa preguntar-nos si ens trobem almenys en el camí d'esdevenir una època il·lustrada. És la pregunta de la qual depenen la llibertat i la pau al nostre món.

Tres-cents anys després del naixement del filòsof de Königsberg, la llengua de Vives —en el *dictum* de Menéndez Pelayo, “Kant en profecia”— assisteix al revifament de la seva herència. L'any 2024 ha constituït en aquest sentit un esperó cap al futur. Llavors com ara, les inquietuds de Kant són les nostres: ens interpel·len en primera persona.

BIBLIOGRAFIA

- ANGLÈS, M. 2009, "Kantisme i sentit comú en Francesc Xavier Llorens i Barba", *Enrahonar. Quaderns de filosofia*, 42: 129-40.
- BILBENY, N. 2024, *El torbellino Kant. Vida, ideas y entorno del mayor filósofo de la razón*, Barcelona: Ariel.
- BILBENY, N. 1990, "Llorens i Barba i l'ètica kantiana", *Història de la Universitat de Barcelona. I Simposium 1988*, Barcelona: Publicacions de la Universitat, 31-8.
- BONILLA Y SAN MARTÍN, A. 1929, *Luis Vives y la filosofía del renacimiento*, Madrid: Nueva Biblioteca Filosófica.
- CLUSA, J. 2020, "Die katalanischen Übersetzungen von Kants Schriften", G. SCHLÜTER i M. HOHENEGGER (ed.), "Kants Schriften in Übersetzungen", separata de *Archiv für Begriffsgeschichte*, 15: 221-44.
- FIORASO, N. 2012, *De Königsberg a España. La filosofía española del siglo XIX en su relación con el pensamiento kantiano*, València: EDICEP.
- GRIMALTOS, T. 2024, "Amb la *Crítica de la raó pura*, d'Immanuel Kant, estem d'enhonorabona", *La veu dels llibres*, 15 de juny, en línia: <https://www.laveudelsllibres.cat/noticia/95954/amb-la-critica-de-la-rao-pura-dimmanuel-kant-es-tem-denhorabona>.
- KANT, I. 2024A, *Crítica de la raó pura*, traducció i notes de Miquel Montserrat, presentació de Salvi Turró, revisió i edició a cura de Salvi Turró i Josep Monserrat, Barcelona: Edicions de la Universitat.
- KANT, I. 2024B, *Resposta a la pregunta: Què és Il·lustració*, traducció i edició de Ramon Alcoberro, Sabadell: Enoanda.
- KANT, I. 1784, "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?", *Berlinische Monatsschrift*, 12: 481-94. Citat segons l'edició de Paul Menzer, Heinrich Maier i Max Frischeisen-Köhler en *Kants gesammelte Schriften* [Akademie-Ausgabe], Berlin: Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften, 1912, ²1923.
- LUTOSŁAWSKY, W. 1897, "Kant in Spanien", *Kant-Studien*, 1: 217-31.
- MAS DE XAXÀS, X. 2024, "Kant, el humanista radical", en el monogràfic "La filosofia, de cerca", *La Vanguardia*, 25 de maig, en línia: <https://www.lavanguardia.com/cultura/culturas/20240525/9658885/filosofia-kierkegaard-leibniz-kant.html>.
- MENÉNDEZ PELAYO, M. 1892, "De los orígenes del criticismo", *Ensayos de crítica filosófica*, en *Edición nacional de las obras completas de Menéndez Pelayo*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, volum 43, 1948.
- MONTANER, R. 2024, "València es una de las capitales mundiales del tricentenario de Kant", *Levante*, 19 de abril, en línia: <https://www.levante-emv.com/comunitat-valenciana/2024/04/21/valencia-capital-mundial-tricentenario-kant-101279515.html>.

- MUMBRÚ, À. 2013, “Dificultades en la traducción de la obra de Kant: el termino *Gemüt* y sus variantes en español”, *1611. Revista de historia de la traducción*, 7, en línia: <https://traduccionliteraria.org/1611/art/mumbru.htm>.
- MUMBRÚ, À. (coord.) 2024, “Kant, després de Kant”. Materials disponibles en línia: <https://mirades.uab.cat/sites/s/kant-despres-kant/page/inici>.
- MUMBRÚ, À. i SÁNCHEZ DE LEÓN, J. M. (ed.) 2024, *L'esfinx de la Modernitat. Escrits en homenatge a Salvi Turró*, Barcelona: Edicions de la Universitat.
- NOPCA, J. 2024, “Kant, un filòsof revolucionari en contra de la revolució”, *Ara*, 21 d'abril, en línia: https://llegim.ara.cat/reportatges/immanuel-kant-filosof-revolucionari-revolucio_130_5001700.html.
- PALACIOS, J. M. 2003, *El pensamiento en la acción. Estudios sobre Kant*, Madrid: Caparrós, 115-58.
- RUIZ, J. M. 2024A, “Kant i l'esfera pública”, *La Vanguardia*, 23 d'abril, en línia: https://llegim.ara.cat/reportatges/immanuel-kant-filosof-revolucionari-revolucio_130_5001700.html.
- RUIZ, J. M. 2024B, “Sobre la pau perpètua”, *La Vanguardia*, 16 d'abril, en línia: <https://www.lavanguardia.com/cultura/20240416/9595870/sobre-paz-perpetua.html>.
- SCHAUMANN, J. CH. G. 1792, *De Jo. Ludovico Vive, Valentino, Philosopho, praesertim Anthropologo ex libris eius de anima et vita. Pro licentia legendi rite [...]*, Halle: Francke. Traducció castellana en apèndix a BONILLA Y SAN MARTÍN, A., *op. cit.*
- TERUEL, P. J. 2025, “Twelve Months for Kant's Tercentenary”, *Nature & Freedom. Journal of Interdisciplinary Studies*, 19: 163-71.
- TERUEL, P. J. 2013, “Significato, senso e ubicazione strutturale del termine *Gemüt* nella filosofia kantiana”, S. BACIN, C. LA ROCCA, M. RUFFING i A. FERRARIN (ed.), *Kant und die Philosophie in weltbürgerlicher Absicht. Akten des XI. Kant-Kongresses 2010*, Berlín/Nova York: De Gruyter, 507-18.
- TURRÓ, S. 2024, “Història de les grans edicions filosòfiques en català”, ponència inaugural de les jornades internacionals *Traduir a Kant*, València, 24 d'abril, en línia: <https://kantvalencia.blogs.uv.es/media-3>.
- TURRÓ, S. 2002, *Immanuel Kant. Història i política*, Barcelona: Edicions 62.
- VILLANUEVA, A. 2024, *L'ètica de Kant: commemoració del 300 aniversari del seu naixement*, Andorra: Editorial i Acadèmia Masegosa.
- VIVES, L. 1531, *De explanatione cuiusque essentiae*, G. MAYANS Y CISCAR (ed.) 1784, *Joannis Ludovici Vivis Valentini Opera Omnia*, València: in officina Benedicti Monfort. Citat segons *Obras completas*, 1947, Madrid: Aguilar; reproducció en 1992, València: Alfons el Magnànim.